

Groninger koorhekken

IN VEEL HISTORISCHE KERKEN IS HET KOOR VAN BIJZONDERE BETEKENIS. IN DE KATHOLIEKE TIJD STOND HIER HET ALTAAR EN IN DE PROTESTANTSE TIJD WERD HET DIKWILS ALLEEN GEBRUIKT VOOR DE VIERING VAN HET AVONDMAAL. IN VERSCHILLENDE KERKEN STAAT OP DE GRENS VAN SCHIP EN KOOR EEN SPECIAAL HEKWERK, KOORHEK GENAAMD. DAARVAN BLEVEN IN GRONINGEN ENKELE FRAAIE EXEMPLAREN BEWAARD

Hek in Marsum uit de katholieke tijd

Een belangrijk kenmerk van de inrichting van het kerkgebouw in de Middeleeuwen was dat de ruimte voor de geestelijken was gescheiden van die voor de leken, zodat de liturgische handelingen rond het hoofdaltaar in een afgescheiden ruimte plaatsvonden. In verschillende kerken

had die afseiding de vorm van een verhoogde tribune, doksaal genaamd. In Groningen bleven doksalen bewaard in de kloosterkerk van Ter Apel en in de dorpskerken van Holwierde, Krewerd en Leermens (ten dele). In verschillende Groninger kerken heeft een afseiding gestaan die nu verdwenen is.¹

Reeds in de late Middeleeuwen kwam het gebruik op om het koor af te sluiten met een houten hekwerk waarvan het bovenste deel uit spijlen bestond.² Door de ruimte tussen de spijlen hadden de kerkgangers vrij zicht op het misritueel bij het altaar. In Nederland bleven 23 koorhekken uit de katholieke tijd bewaard. Daarvan staat er één in Groningen, in de kerk van Marsum. Hier wordt de halfronde koorabsis afgesloten door een eenvoudig houten hek uit de tweede helft van de zestiende eeuw. De benedenzone bestaat uit verticale rechthoekige panelen en de bovenzone uit vierkante houten spijlen. De centrale deuren met houten balusters van later datum hebben eenvoudig ijzerbeslag dat uitloopt op lelies.

1 Zie T. Brandsma, 'Doxalen in de Groninger Ommelanden' 1-2, in *Groninger kerken*, 11 (1994), pp. 103-118 en 141-151.

2 Zie J.E.A. Kroesen, 'Voorreformatoische koorhekken in Nederland', in *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek* 21 (2005), pp. 129-157.

FOTO REGNIERUS STEENHAA

2 Westeremden, koorhek, ca. 1650

Drie complete hekken

Na de Reformatie liet men in veel kerken het koorhek staan als de afgrenzing van een ruimte die men niet gebruikte voor de protestantse kerkdienst. Soms werd het koor bestemd voor de viering van het avondmaal, een gebruik dat met name in Groningen voorkwam. Elders werd het bestemd voor besloten diensten met weinig bezoekers. In diverse kerken raakte het koor buiten gebruik of werd het benut voor de opslag van stoelen e.d. Dit alles bracht met zich mee dat men niet alleen in diverse kerken het oude koorhek liet staan, maar het in een aantal kerken in later tijd zelfs vernieuwde. Zo kreeg de Nieuwe Kerk in Amsterdam in 1645 een nieuw koorhek, uitgevoerd in geelkoper op een basis van wit en zwart marmer. Als achtergrond bij de kroning van de Oranjes is dit hek landelijk bekend.

In Groningen werd na de Reformatie in 1594 in een aantal kerken een nieuw hek voor het koor geplaatst. Daarvan bleven er drie compleet bewaard en in Tolbert alleen een balk. Het fraaiste Groninger koorhek staat in de kerk van **Huizinge**. Het werd in 1641 gemaakt in opdracht van de bewoners van de borg Fraam. Het benedendeel bestaat uit twee rijen verticale rechthoekige panelen en de bovenzone uit ronde houten spijlen. Het staat op de rand van het met drie treden verhoogde koor en vormt door vormgeving en grootte een indrukwekkend geheel. Het creëert een fraaie,

harmonieuze geleding van de ruimte. Op het hek staat boven de dubbele deur een bord met aan weerszijden open-gewerkt houten snijwerk in Vredeman de Vries-stijl. Het opschrift en de wapens op het bord hebben betrekking op Berend Coenders van Helpen en zijn vrouw Anna Coenders. Voor de interpretatie van tekst en wapens moge ik verwijzen naar mijn artikel over deze personen elders in dit nummer. Aan weerskanten van het bord staat aan de koorzijde in ovals een bijbeltekst: 'Hebt een afkeer van het boze, Rom. XII, v IX' en 'Sijt geduldich in verdruckinge, Rom. XII, v. XII'. Ook aan de schipzijde vinden we twee teksten uit Romeinen 12: 'De liefde sij ongeveinsd. Rom. XII. V. IX' en 'Volherdet in den gebede. Rom. XII. V. XII'.

In de kerk van **Westeremden** staat een hek voor het koor dat naar zijn vormgeving veel overeenkomst vertoont met het hek in Huizinge. Het draagt geen jaartal, maar dateert naar de stijl te oordelen eveneens uit het midden van de zeventiende eeuw. Ook hier is het benedendeel gesloten met rechthoekige vlakken met daarboven een open zone met ronde spijlen. Op het hek prijkt een forse versiering met snijwerk in Vredeman de Vries-stijl, echter zonder bord met wapen en opschrift, maar alleen een ovaal met een tekst. Die luidt: 'Hoe lieflick zyn Uwe wooningen o HEERE'. Dit opschrift werd evenwel later aangebracht, want bij Pathuis vinden we de vroege vermelding dat 'het

3 Niehove, afsluiting tegen de westwand, mogelijk voorheen een koorhek

hechte frontwerk, dat eene scheiding tusschen kerk en koor uitmaakt', vroeger in het midden een wapen bezat. Dit was 'booven de choerdeure seer schoon uitgesneden'. Het betrof het wapen van de hertog van Saksen dat vernield werd in 1795.³

Veel jonger dan de vorige twee exemplaren is het hek in Oosterwijkwerd. Het dateert uit 1855 en is eenvoudiger van uitvoering, waarbij de grote bovenzone bestaat uit eenvoudige balusters. Deze balusterzone rust aan weerskanten van de dubbele deur op een lage stenen afscheiding en het is zeer wel mogelijk dat er voor 1855 ook een hek op

de stenen onderbouw aanwezig was. Op de balk boven de balusters staat het opschrift: 'Dit is het eeuwige leven: dat sij U kennen den eenigen waerachtigen Godt, ende Iesum Christum, dien Ghy gesonden hebt. Ioannis. capittel 17 vers 3'. Het hek heeft sterk aan zeggingskracht ingeboet doordat er in het begin van de twintigste eeuw een schotwerk achter werd geplaatst dat de ruimte tot aan de zolder afsluit. Men kan dus nu niet meer door de spijlen en over het hek heen in het koor kijken. Dit was lange tijd ook het geval in Westeremden, maar daar is het schot bij de restauratie van 1977-'79 verwijderd.

3 A. Pathuis, *Groninger gedenkwaardigheden. Teksten, wapens en huismerken van 1298-1814*, Assen/Amsterdam 1977, nr. 486.

4 Noordwolde, koorhek, midden of tweede helft zeventiende eeuw

Een balk met opschrift in Tolbert

In 1816 onderging de inrichting van de kerk in Tolbert een grondige verandering. In dat jaar werd in het koor een schoolruimte gemaakt. Het werd toen met een houten schot van het schip gescheiden.⁴ De school is verdwenen, maar het houten schot is nog steeds aanwezig. In dit schot is boven de deuren ter versteviging een oude balk aangebracht. Zeer waarschijnlijk is deze balk afkomstig van een voormalig koorhek, want in de onderzijde van de balk zitten vierkante gaten die diagonaal geplaatst zijn; dit wijst op de vroegere aanwezigheid van spijlen.⁵ Op de voorzijde van de balk vond men bij de restauratie van 1993-'94 een tekst, die later met nagenoeg dezelfde bewoording overgeschilderd is. De tekst luidt: 'O Heer wanneer ick U hebbe soo vraghe ick niet nae Hemel en Aerde', een deel van het Psalmvers 73:25 in de Statenvertaling. Gezien het lettertype dateert de tekst uit de zeventiende eeuw. Opmerkelijk is dat dezelfde tekst ook is aangebracht op de balustrade van het orgel in het naburige Midwolde dat op omstreeks 1660 gedateerd wordt. Later is in Tolbert de tekst overgeschilderd met enkele kleine aanpassingen: niet 'ick' maar 'ik' en niet 'vraghe' maar 'vraag'. Aan het einde van de overschildering staat de naam: H. Leuring met de vermelding van zijn functie als kerkvoogd. Deze Leuring ligt in de kerk begraven en uit zijn grafscript blijkt dat hij in 1775 op 31-jarige leeftijd stierf.⁶ Hij was dus al jong kerkvoogd en de overschildering zal rond 1770 plaatsgevonden hebben. Aan het einde van de tekst staat 'Anno', maar het jaartal is verdwenen doordat een deel van de balk is afgezaagd. Dit is gebruikt ter versteviging van de deur in de oostgevel die bij de inrichting voor de school in 1816 werd gemaakt.⁷

Verplaatste koorhekken in Niehove en Oldehove?

In Niehove wordt het schip aan de westzijde afgesloten door een hekwerk met balusters in het bovendeel. Op de lijst boven de balusters is een bijbeltekst geschilderd: 'Ik ben verblyd, wanneer men my, godvruchtig opwekt: wy staan gereed, om naar gods huis te gaan, kom ga met ons en doe als wy; Psalm 122 vers 1'. De wand achter en boven het hek is dicht. Wija Friso vermoedt dat dit hek niet altijd op deze plaats heeft gestaan maar ooit diende als afsluiting van het koor.⁸ In het naburige Oldehove stond voorheen aan de westzijde van het schip een bijna identieke afsluiting, zij het hier met korte balusters in het middenstuk boven de ingang en zonder tekst. Bij de restauratie van 1969-'70 werd de situatie veranderd doordat men de beide delen met de balusters hoger plaatste aan weerszijden van

5 Noordwolde, detail koorhek met wapens; v.l.n.r.: Hillebrandes van Harsens, Van Berum en Van Berum

het orgel en het middenstuk opruimde. Mogelijk betrof het ook hier een voormalig koorhek.

Lage hekken

In vier kerken wordt het koor afgesloten door een hekwerk dat lager is dan het gebruikelijke type. De hoogte is nauwelijks groter dan die van de banken. Toch heeft dit enkele fraaie hekken opgeleverd. In Kantens staat op de grens van koor en schip een afsluiting in de vorm van een geheel gesloten schot. Op de middenstijl tussen de deuren is enige decoratie in de vorm van blokjes aangebracht en op de stijlen naast de deuren prijkt een vaasvormige bekroning. Verder is het schot geheel onversierd. Het dateert uit 1633 en vormt hier de afsluiting van de avondmaalsruimte in het koor.

Ronduit monumentaal is het hek in Noordwolde. Het vormt hier de afsluiting van het koor waarin een complete inrichting uit het midden van de zeventiende eeuw voor de viering van het avondmaal bewaard bleef. Het hek heeft in het midden een dubbele deur met decoratief snijwerk op de twee verticale panelen. Over de volle breedte van het hek is een opengewerkte houten lijst aangebracht met rankwerk en bladmotieven. Hierin zijn boven de deuren zes wapens geplaatst. Dit zijn van links naar rechts: Hillebrandes van Harsens, Van Berum, Van Berum, Ubbena, Clant en Wilken.⁹ Het hek dateert uit het midden of de tweede helft van de zeventiende eeuw.

In Leens bestaat de begrenzing van het koor uit twee schotten, links en rechts van de brede doorgang. De schotten hebben een bijzondere bekroning. Deze bestaat over de volle breedte uit een slingers met krullen in massief gedreven koper. Bij beide is in het midden een adelaar aangebracht die in zijn bek een wapenschild draagt. De vogel bevindt zich binnen een krans met daarop een kroon. Het

4 Vgl. J. Oldenhuis, 'Naar school in de kerk', *Groninger kerken* 26 (2009), pp. 53-58.

5 *De Hervormde kerk te Tolbert. Bouwhistorische notities bij de restauratie van het interieur*. Ongepubliceerd verslag van Team 4 architecten, Groningen 2000, p. 10.

6 Pathuis, *Groninger gedenkwaardigheden*, nr. 3676.

7 Graag betuig ik mijn dank aan Herman Ruitenbergh te Tolbert voor de informatie over de balk en de teksten.

8 W. Friso, 'De kroniek van de kerk', in R. Alma e.a. *De Nederlands Hervormde kerk te Niehove*, Niehove 1994, pp. 6-25, hier 18.

9 Pathuis, *Groninger gedenkwaardigheden*, nr. 2968.

FOTO: BLOKHAUT STREUMER

6 Leens, detail van de bekroning van het koorhek; adelaar met wapenschild en de letters IR.A.T.V.S.H.T.V.L.

72)

wapens is dat van Tjarda van Starckenborgh. Boven de kop van de adelaar staan de letters: IR.A.T.V.S.H.T.V.L. Het is de afkorting van: Jonker Allard Tjarda van Starckenborgh, heer tot Verhildersum, Leens. Deze Allard Tjarda van Starckenborgh leefde van 1620 tot 1673 en werd in 1646 heer van Verhildersum.¹⁰ Dit maakt datering van het hek rond 1660 mogelijk. Op beide schotten staan op de hoekzuilen koperen vazen met een gedraaide bekroning. Ook de preekstoel, herenbank en avondmaaltafel dateren hier uit het derde kwart van de zeventiende eeuw. Het wapen van Allard en dezelfde letterafkorting vinden we eveneens op het avondmaalsilver dat hij in 1653 aan de kerk schonk. Allard bekleedde verschillende belangrijke functies binnen en buiten Groningen. Zo was hij lid van Gedeputeerde Staten, curator van de universiteit, lid van de Admiraliteit van Harlingen en bewindhebber van de Westindische Compagnie. Ook in de eigen omgeving had hij veel functies en invloed als redger, collator enz.¹¹

Veel jonger dan vorige drie is het hek in Eenrum. Het bestaat uit twee delen ter weerszijden van de doorgang naar het koor. Tweederde deel is gesloten en het deel erboven is

voorzien van open houtsnijwerk met engeltjes tussen plantenslingers. Het hek maakt onderdeel uit van het volledige meubilair in Lodewijk XVI-achtige vormen, dat tussen 1811 en 1814 werd gemaakt door M. en A. Wallès.

Koorhekken in combinatie met het achterschot van een bank

In enkele kerken staat op de koorgrens aan weerszijden van het middenpad een afsluiting die een mengvorm is van een koorhek en het achterschot van een bank. De oudste vorm van een dergelijke afsluiting vinden we in Tinallinge. Voor ongeveer tweederde deel is het hek beneden gesloten en voor eenderde boven geopend met korte spijlen. Boven de brede lijst is open houten snijwerk aangebracht. Aan de noordzijde vormt het hek het zijschot van de herenbank en aan de zuidzijde de achterzijde van de bank terzijde van de preekstoel. Volgens Maarten Bootsman werden de banken en het hek waarschijnlijk geplaatst tegelijk met de preekstoel die uit 1660 dateert.¹² Het tweedelige hek is lager dan het gebruikelijke koorhek, heeft in het midden geen deuren, maar een brede open toegang tot het koor. Het vormt echter wel een duidelijke geleiding van de ruimte.

In Zuidbroek bestaat het hek uit twee delen die de achterzijde vormen van twee voornamen banken, bestemd voor de Drost van de stad Groningen en de kerkvoogden. Beide hekken hebben boven het gedeelte met spijlen een gesneden bekroning met een be kroonde cartouche die door leeuwen wordt vastgehouden. Op het ene stond het stads wapen, dat later afgehaakt is. Op het andere staat een opschrift uit 1709: 'SEDILIA RENOVATA C. KLUGKISTIO V.D.M. GERH. SCHAFFERO N.V. ET HOMMONE ELTIES AEDIS CURATORIBUS A. AER. CHRIST. MDCCIX' ('De banken zijn vernieuwd toen C. Klugkist predikant was en Gerh. Schaffer en Hommo Elties kerkvoogden waren in het jaar 1709'). Uit de kerkerekeningen is gebleken dat het hek met de banken was ontworpen door Allert Meijer, terwijl Jan de Rijk verantwoordelijk was voor het beeldhouwwerk.¹³ Tussen de twee hekken bevindt zich een dubbele deur waarboven tussen lofwerk een cartouche met opschrift is aangebracht: 'IN DEN JARE MDCCCLIII ZIJN IN HET INWENDIGE DESER KERK EENIGE VERANDERINGEN EN VERNIEUWINGEN GEMAAKT TOEN DS. EDZARD TINGA PREDIKANT WIBBO CORNELIUS WILDERVANCK ROELF LUITIEN BOUWMAN EN MR. HENDRIK BONIFATIUS VAN DER HAER KERKVOOGDEN WAREN TE ZUIDBROEK'. Dit opschrift maakt dus melding van veranderingen in 1853 en de deuren met het lofwerk zijn ook negentiende-eeuws wat doet vermoeden dat de toegang tot het koor tussen 1709 en 1853 open was.

10 Pathuis, *Groninger gedenkwaardigheden*, nr. 2183.

11 R.A. Luitjens-Dijkveld Stol, *De borg Verhildersum en zijn bewoners*, Groningen 1970, p. 23.

12 M. Bootsman, *De historie van het kerkgebouw in Tinallinge*, Tinallinge 1992, p. 19.

13 M.D. Ozinga, *De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, dl. VI, *De provincie Groningen, eerste stuk: Oost-Groningen*, 's-Gravenhage 1940, p. 257. F.J. Veldman, 'Van 'Kock vaer' tot beeldsnijder. Leven en werk van Jan de Rijk, beeldhouwer', *Groninger Kerken* 12 (1995), pp. 5-18 en 55-66, hier 67.

7 Eenrum, koorhek, ca. 1812

In de kerk van **Noordbroek** staat een koorhek uit 1805, bestaande uit twee dichte schotten ter weerszijden van deuren met spijlen in het bovendeel. Op de gesloten delen staan driehoekige frontons die bekroond worden door manden met guirlandes. Boven de deur prijkt een ovaal schild met gezaagd rankwerk ter weerszijden. Het schild draagt als opschrift: 'Deze banken vernieuwd Inden jare 1805 Toen L.E. VAN DER TUUK predikant, MR. C.H. GOCKINGA, lid van het staatsbewind En de oud zylvest LAMBERT. JACOBS Kerkvoogden waren'.¹⁴ Het hek maakt een zeer gesloten indruk.

In enkele kerken bestaat de koorafscheiding uit een opzetstuk op het achterschot van een herenbank die met de rug naar het koor staat. Dit is met name het geval in Zandeweer en het naburige Uithuizermeeden. Het betreft in deze kerken echter primair een herenbank en geen koorhek. In dit verband kan ook gewezen worden op de situatie in Uithuizen en Middelstum waar een grote herenbank de afsluiting van het koor vormt.

Enige conclusies

In verschillende Groninger kerken bleef een monumentale afsluiting van het koor bewaard. Daarbij kan men drie groepen onderscheiden: hoge vrijstaande hekken, lage vrijstaande hekken en hekken die gecombineerd zijn met het achterschot van een bank. De balk in Tolbert en het restant in Oldehove maken het zeer waarschijnlijk dat er vroeger meer hekken geweest zijn.

Verskillende hekken hebben een opzetstuk met opengewerkt houtsnijwerk in de trant van de toenmalige mode. Binnen het opzetstuk zijn bij een aantal hekken herinneringen aan de lokale adel of andere notabelen aangebracht, deels bestaande uit een opschrift, deels uit een familiewapen. Daarnaast vinden we op enige hekken bijbeltek-

sten. Het zou wenselijk zijn dat de hekken naar vorm, adelsherinneringen en bijbelteksten in een groter Nederlands verband bestudeerd zouden worden.

Opmerkelijk is dat de verschillende verschijningsvormen voorkomen in kerken in dezelfde streek. Het ene dorp zag wat er in de kerk in het naburige dorp gebeurde en volgde dat na. De grote hekken staan in en rond Huizinge, de lage hekken tussen Noordwolde en Leens, en de combinatie met het achterschot van een bank vinden we in Noordbroek / Zuidbroek alsmede in Zandeweer/Uithuizermeeden.

Dr. Regnerus Steensma (Poelruit 24, 9285 LH Buitenpost, 0511-544141, r.steensma@kpnplanet.nl), maakt studie van oude kerken in het algemeen en in Noord-Nederland in het bijzonder.

8 Eenrum, detail van het koorhek: engel tussen plantenslingers

14 H.G. de Olde, 'De Nederlands Hervormde Kerk te Noordbroek', *Publicaties Stichting Oude Groninger Kerken* 2 (1976), pp. 49-79, hier 78.